

SKUP 2000 – 16

Prosjekt: Jødene i Rogaland

Medarbeider: Finn E. Våga og Ole J. Askeland

Publikasjon: Stavanger Aftenblad

Publisert: April 2000

Medium: Avis

Tema: Historie

METODERAPPORT

JØDENE I ROGALAND – EN ARTIKKELSERIE

1. Artikkelen er skrevet av Finn E. Våga og Ole J. Askeland, journalister i Stavanger Aftenblad.

2. Tittelen på serien er "Jødene i Rogaland"

Serien består av fem artikler:

Å leve eller dø

Nr. 1608 fra Norge

Men barnet lever

Quislings jøde

Plyndret etter døden

3. Artikkelen ble publisert i Stavanger Aftenblad i tidsrommet 15.-22. april 2000.

4. Avisens adresse er: Stavanger Aftenblad, Postboks 229, 4001 Stavanger, tel. 51500000

5. Journalistenes adresser er: Finn E. Våga, Stavanger Aftenblad, Postboks 229, 4001 Stavanger, telefon 51501820, finn.vaaga@stavanger-aftenblad.no

Ole J. Askeland, Stavanger Aftenblad, Postboks 229, 4001 Stavanger, telefon 51501831, ole-johan.askeland@stavanger-aftenblad.no

6. a) Ideen som startet det hele:

Historien om de rogalandske jødene i tiden fram mot, under og etter 2. verdenskrig var ikke skrevet. Den omfattes ikke en gang av et kapittel i den lokale krigslitteraturen. Og den er bare såvidt behandlet i de nasjonale standardverkene om jødene i Norge. I hovedsak konsentrerer disse seg om de sterkere jødiske samfunnene i Oslo og Trondheim. Vår egen avis, Stavanger Aftenblad, har eksempelvis gitt ut tre bøker om krigsårene, og lagt nær sagt all vekt på hjemmefronten og dens motstandskamp, samt krigens internasjonale hovedlinjer.

Vi ville dokumentere jødernes rogalandske historien. Vi hadde som mål å grave fram nytt stoff om jødiske enkeltskjebner og samfunnet de levde i. Vi ville finne ut hva som skjedde med deres eiendommer og bo. Vi ville undersøke nordmenns holdninger og eventuelle overgrep mot de 22 jødene som vi i startfasen og ut fra bøker som blant annet Kristian Ottosens "I slik en natt", Oskar Mendehlsens "Jødernes historie i Norge", "Norsk Fangeleksikon" og "Nordmenn i fangenskap 1940-45", mente bodde i Rogaland, eller hadde nær tilknytning til Rogaland, da krigen brøt ut.

Vi ville også fortelle historien om Holocaust, i en tid med gryende nazisme i land som Sverige og Tyskland. Vi ville illustrere de nasjonale og internasjonale overgrepene gjennom det lokale.

Ideen ble presentert for avisledelsen i juni 1999 som en dokumentar/nyhetsserie. Det var dem som mente at dette var pløyd mark, at krigens skjebner var omtalt i rikelig grad. Det var dem som mente at den antydede arbeidslengden på prosjektet, fire-seks uker, var for lang.

Men vi fikk også god støtte, og tillatelse til å jobbe videre med prosjektet. Og vi fikk lov til å gjøre det på en skikkelig måte, selv om det skulle ta mange måneder å komme i mål.

b) Den sentrale problemstillingen ved starten:

Hva var det egentlig som skjedde med jødene som bodde i fylket ved krigsutbruddet? Hvordan ble de behandlet av samfunnet som de var en del av? Hvordan forløp oppgjøret etter krigen?

c) Ble problemstillingen endret underveis:

Betoningen av de ulike problemstillingene ble endret.

Vi startet altså med 22 navn:

Ada Abigail Becker, Hille Becker, Judith Becker, Herman Hirsch Becker, Ida Becker, Sam Becker, Julius Fein, Røsi Fein, Hildur (?) Joseff, David Joseff, Sara Hildur Joseff, Selmer Samuel Joseff, Sofie Joseff, Selma Nilsen, Willy Reichwald, Hans Reichwald, Harry Reichwald, Edith Reichwald, Jakob Reichwald, Jeanette Reichwald, Moritz Rabinowitz, Georg Rechenberg.

Vi endte med et navnekart på 32.

Fanny Helene Wathne, Ludvig Meltzer, Fritz Lustig, Joseff Popper, Harry Herman, Abraham Ramson, Selma Joseff, Ida Ottesen, samt to barn født i hemmelighet, kom til. Herman og Ramson viste seg å være kjente skikkelser.

Vi visste om to jøder som bodde i Rogaland, og som hadde overlevd krigen, Georg Rechenberg og Willy Reichwald. Vi fant ti overlevende: I tillegg til Rechenberg og Reichwald, også Selma Joseff, Fanny Helene Wathne, Ida Ottesen, Abraham Ramson, Josef Propper, Harry Hermann, samt de to barnene som ble født i hemmelighet.

Dette fikk betydning for arbeidet vårt. Vi hadde et utgangspunkt, det endret seg etterhvert som vi i researcharbeidet mellom november 1999 og april 2000 oppdaget ny historisk dokumentasjon. Vi la vekk historier som vi tidligere trodde på. Vi valgte andre, konkret artikkel nummer tre og fire i serien, som vi fra begynnelsen av ikke kjente grunnlaget til. Og vi bestemte oss for å bygge de fem artiklene opp slik at når de var lest utgjorde de nærmest en sjette. Vi ønsket en innbyrdes sammenheng.

Vi valgte å skrive i et nøkternt og saklig språk. Vi ville befri oss fra noen av de tradisjonelle gasskammer- og togtransport-bildene som ofte ledsager Holocaust-fortellinger. Vi ville skildre folk i ferd med å dø, med verdighet. Og samtidig la vi vekt på å presentere våre nyheter.

Den første artikkelen bygger på historien om Moritz Rabinowitz, en av de mest profilerte jødiske nazi-motstanderne i hele Norden, og vel kjent i Haugesund-området, om ikke ellers i landet. Gjennom artikkelen og dens utspring i Polen ville vi også vise en flik av bakteppet både for Holocaust og verdenskrigen.

Artikkel to handlet om en helt alminnelig norsk jente, med den viktige tilføyelse: Jødisk bakgrunn. Edith Rabinowitz ble likvidert sammen med sønn og mann i Auschwitz.

Den tredje artikkelen skulle handle om dem som hjalp. Abraham Ramson var distriktslege på Sand i Ryfylke. Han sto ikke oppført på de listene over norske jøder som vi kjente til. Han ble nemlig aldri deportert, og derfor heller ikke registrert i krigslitteraturen. Det viste seg at Ramson, som den eneste norske jøden, ble benådet av Vidkun Quisling. Veterinærdirektør og markant nazist Steinar Klevar gikk i forbønn for Ramson. Klevar ble siden likvidert, av hvem er aldri fastslått. Denne artikkelen omhandler enkeltmenneskenes dilemmaer stilt overfor valg med de mest dramatiske konsekvenser.

Noen ble reddet, uten av det ble kjent. Noen ble gjemt unna, og har siden levd med sin hemmelighet. Gjennom artikkel fire ville vi fortelle en slik historie.

Mens den femte strekker linjene fram til i dag, og jødebooppgjøret. Vi systematiserte et omfattende tallmateriale, rapporter, advokatskriv, rettslige skriv, brev og auksjonsprotokoller

knyttet til booppgjøret etter Moritz Rabinowitz, og viste hvordan hans trettitalls-formue skrumpet til nesten ingenting.

Vi valgte disse fem vinklene, vi valgte bort mange andre.

d) Organiseringen av arbeidet:

Vi to journalistene arbeidet stort sett sammen i alt innsamlingsarbeidet.

Nyhetsredaktør Per Fjeld ble vår kontaktperson i avisen.

Vi kontaktet Bjarte Bruland, en av landets fremste kjennere av jødenes historie i Norge, som ble vår lønnede, faglige støttespiller og kontrollant.

Vi kontaktet også Det mosaiske samfund, og fikk sette inn en notis i dets blad "Hatikwa" der vi orienterte om prosjektet. På denne måten kunne vi forberede framtidige intervjuobjekter på hva som var i vente, i deres eget organ.

Vi henvendte oss til statsarkivet og riksarkivet, og ba om innsyn i materiale knyttet til navnelisten over jøder i Rogaland. Finn E. Våga hadde søkt om innsyn over flere år, men fått avslag. Riksarkivet innvilget i denne omgang til slutt begrenset innsyn. Det samme gjorde statsarkivet.

Gjennom andre kilder fikk vi dessuten tilgang til noe av det materiale som riksarkiv og statsarkiv hemmeligholdt. Vi brukte flere dager i riksarkivet vinteren 1999-2000, og i arkivene i Auschwitz hvor vi fant nye lister over norske fanger, og vi fikk innsyn i flere norske jøders private arkiver.

Vi prøvde å fylle tomme hull. Vi kartla hver eneste jøde vi fant hadde bodd i Rogaland ved krigsutbruddet i den grad som var nødvendig for å bestemme hvilke historier vi spesielt skulle forfølge. Dette var mennesker som døde, og tok med seg alt i de to koffertene de fikk bære med seg ved deportasjonen: Bilder, papirer, brev, dagbøker ble ødelagt.

Kildematerialet er med andre ord ufullstendig, men med bomapper, skifterettprotokoller, registreringsskjemaer for jøder, dødsfallprotokoller, deportasjonslister og private arkiver lar det seg gjøre å danne seg et bilde av hovedtrekkene ved den jødiske bosettingen i Rogaland under 2. verdenskrig.

Vi begynte med andre ord bredt. Tegnet et personkart som stadig ble utvidet. Lagde fysiske mapper for hver eneste familie, og sanket først sammen hva vi fant i skriftlige kilder som krigslitteraturen, avisartikler. De mange dagene i Riksarkivet og i Auschwitz ga ny kunnskap. Det samme gjorde innsyn i gamle protokoller fra den jødiske menigheten i Oslo.

Siden brukte vi dette som utgangspunkt for intervjuene. I tidsrommet januar-april tilbrakte vi flere dager i Oslo, to dager i Bergen, tre dager i Haugesund, ni dager i Polen, en dag i Notodden. Med unntak av reisen til Notodden, de av dagene i Polen som ble brukt i Auschwitz, og noen av dagene i Oslo, var vi sammen om alt. Totalt intervjuet vi et femtital kilder i disse byene, samt Stavanger. Mange av kontaktpersonene fikk vi hjelp til å finne fra Det mosaiske samfund, og fra samfunnets medlemmer, blant annet beboere på Eldresenteret for jøder i Oslo. Intervjuobjektene ledet oss på vanlig måte videre til nye kilder. Et tjuetall, de som viste seg viktigst for oss, møtte vi ansikt til ansikt. Resten nådde vi over telefon. Vi hadde også kontakt med flere historikere/hobbyhistorikere, som ga oss ledetråder i form av navn. En av dem må nevnes spesielt, Daniel Aadnesen i Skudeneshavn som hadde funnet fram til de aller fleste av avisartiklene Moritz Rabinowitz skrev, og også på andre måter gått opp handelsmannens løype i Haugesund.

Kontaktpersonene våre samlet vi i et felles fysisk arkiv med navn og telefonnumre.

Det var et problem at begivenhetene vi var spesielt interessert i, lå så langt tilbake som 55-60 år. I en del tilfeller ble det også snakk om annenhåndskilder, for eksempel barn, eller til og

med barnebarn. Historiske/faktiske opplysninger måtte derfor i all hovedsak støttes opp av skriftlige opplysninger, som for eksempel "Spørreskjema for jøder", om vi skulle kunne bruke dem. Disse offentlige kildene, materialet fra riksarkivet, fra Haugesund bibliotek, fra dagbøker og brev, ble ofte våre viktigste holdepunkter.

Intervjuene var et delikat arbeid. For mange av jødene vi møtte, var krigen noe som skjedde i går, ikke for 60 år siden. Vi åpnet sår gjennom arbeidet. Folk måtte gå tilbake til deler av sine liv som de kanskje helst ville glemme. En person nektet å snakke. En annen snakket litt, men avviste noen form for medvirkning til serien med begrunnelsen "dette gjør så vondt, jeg vil ikke rippe opp i det". Det tok ofte tid å skape den nødvendige tilliten. Det gjaldt ikke bare jødene. Vi møtte også etterkommere etter nazisten Steinar Klevar, mennesker som hadde levd med en skam hele livet. Alle disse ble tilbudt å lese historiene om seg selv eller sin slekt før de kom på trykk. Vi prøvde å bruke tid hos intervjuobjektene. Var grundige med på forklare dem prosjektets idé, og hvilken rolle i den store sammenhengen de selv kunne komme til å spille. Det hjalp oss også flere ganger at Det mosaiske samfund, gjennom å gi adgang til å benytte "Hatikwa", på sin måte hadde velsignet utgangspunktet for våre planer. Når vi møtte folk som var lite villige til å berette, gjaldt det å kunne vise dem at vi allerede kjente historiene deres godt, og å kunne referere til andre kilder i samme sammenheng som de ville respektere.

I noen tilfeller ble vi stilt overfor etiske utfordringer som best kunne diskuteres om vi begge kjente sakene fra bunn av. Hvor hardt skulle vi presse på overfor folk som hadde opplevd mye vondt? Hva skulle vi gjøre når intervjuobjekter ville avvise oss nettopp ved å peke på Holocaust? Det var viktig å være to om intervjuene. Når spørsmålene fra en av oss i perioder ble for kritiske, kunne den andre mildne stemningen, eller omvendt. Å være to sikret også en følelsesmessig distanse til objektene og deres historie, og en bedre kildekritikk. Vi var også to om å forberede intervjuene. Vi var to om å gjennomføre dem. Og vi byttet på å gjøre notatene, som siden ble samlet i det samme fysiske, felles arkivet.

Vi fant fram til to mennesker som ble født av jødiske mødre i hemmelighet under krigen, smuglet bort og gjemt av nordmenn. Mødrene deres ble deportert og likvidert, mens barna vokste opp hos nye familier.

Vi bestemte oss for å fortelle en av historiene, nummer tre i serien, en historie om en nå middelaldrende kvinne i Haugesund. Vi kartla hennes slektshistorie og oppvekst før vi intervjuet henne. Siden snakket vi med henne flere ganger på våren 2000. Det var stoff hun bare hadde fortalt sine aller nærmeste. Hun ville ikke ha det publisert.

Vi skrev til slutt ut saken likevel, presenterte den for henne i midten av april, og spurte om hun syntes det var akseptabelt at den ble trykket. Hun gikk med på publisering, mot at hun selv ble anonymisert.

Vi reiste i februar 2000 til landsbyen Rajgrad, nordøst i Polen, hjemstedet til Moritz Rabinowitz. Der var sporene etter det som en gang var et levende jødisk samfunn, nærmest radert bort. Vi fikk kontakt med den lokale historikeren, han viste oss en stein fra en jødisk kiste i veien like ved et skogholt. I skogen, som lå et par kilometer utenfor landsbyen, fant vi et titall likkister og noen få gravstøtter, skjult under løv og mose. Her hadde den jødiske kirkegården ligget. Vi fant også Rabinowitz' hus, som nå var blitt adresse for folkeregister. Der fantes ingen opplysninger om hans slekt, eller om to andre slekter som utvandret fra Rajgrad til Norge.

Vi gjennomdiskuterte samtlige artikler før vi skrev dem. La vekt på å fortelle historier. Tegnet opp en ganske stram disposisjon. Ble enige om hvilken språklig stil vi skulle benytte. Da vi så delte artiklene mellom oss for den endelige utskrivningen, var jobben i stor grad gjort. Det som gjensto, var fakta- og kvalitetskontrollen. Bjarte Bruland, vår faglige veileder, leste alle artiklene, som regel i flere versjoner. Artiklene om Klevar-Ramson og jenta som ble født i hemmelighet, ble presentert for våre viktigste kilder i disse sakene.

Elementer fra avisartiklene og gravearbeidet skal brukes i forbindelse med en Holocaust-utstilling på Krigsmuseet på Sola med åpning 1. mars. Et produksjonsselskap i Oslo har søkt Vestnorsk Filmsenter om midler til prosjektering av et 50 minutters tv-program med utspring i seriens første artikkel om Moritz Rabinowitz. Stavanger Aftenblad har besluttet å la artiklene danne ryggraden i en liten bok om utryddelsen rettet mot elever i alderen 15-18 år. Boken får et opplag på 15.000, og skal deles ut i skolene høsten 2001.

Det samlede researchmaterialet er med unntak av enkelte sensitive dokumenter arkivert i avisens fakta-avdeling, til bruk for medarbeiderne på huset. Arkivet er inndelt slik det var mens vi jobbet med serien, hver familie sin mappe (11), og med tematiske mapper om Polen og jødene, booversikt, auksjonene i Stavanger, mer generelle oversikter over jødene i Rogaland (5). Dette samlede materialet vil også være utgangspunktet for nye artikler fra oss.

7) Researchfasen har for vårt vedkommende tatt henholdsvis tre og fem uker av arbeidstiden. Utskrivningen og kvalitetskontroll tok to uker. I tillegg anslår vi hver to uker brukt av fritiden til gravearbeidet hjemme og på reiser.

Stavanger, 4. januar 2001,

for Finn E. Våga

Ole J. Askeland